

Vanwaar komen de moderne naties?

LODE WILS

De stroom van historische en sociologische studies met theorievorming over het ontstaan van de moderne naties blijft maar aanzwellen. Op het colloquium dat *Wetenschappelijke tijdingen* in 1992 organiseerde en waarvan het de handelingen publiceerde in een bijzonder nummer, hebben we destijds een synthese gemaakt.¹ Het verschijnen van een belangrijke vergelijkende studie geeft ons de gelegenheid om één en ander te preciseren.

Het gaat om *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches* onder leiding van de Keulse hoogleraar emeritus Otto Dann, van zijn Praagse collega Miroslav Hroch en van dr. Johannes Koll van het Zentrum für Niederlande-Studien der Universität Münster.² Napoleon beschermde de revolutie van de Duitse vorsten tegen het Heilige Roomse Rijk, die door Frederik II van Pruisen was ingezet en die eindigde met de opheffing van het Rijk in 1804. De scharnierperiode van de laatste decennia der achttiende eeuw en de eerste van de negentiende, werd in onderling overleg door zeventien auteurs onderzocht, niet alleen voor de gebieden die destijds tot het Rijk behoorden, maar ook voor zijn buurlanden. Zo komen behalve het huidige Duitsland ook Tsjechië en Slovaakse gebieden aan bod, West-Pruisen in Polen, Zwitserland, Tirol, België en Nederland. Wat in de Zuidelijke Nederlanden gebeurde, vertoont soms verschillen maar vooral veel gelijkenissen met wat zich in de meeste onderzochte gebieden afspeelde, bijzonder in andere Habsburgse bezittingen bij de Tsjechen en Tirolers.

Al voordat in de hier onderzochte periode het moderne nationale bewustzijn ontstond of althans werd aangekondigd, hadden de mensen een collectieve identiteit, die Dann en Hroch in hun inleiding “*etnisch*” noemen. Dus een besef van anders zijn dan vreemden, en van gemeenschappelijkheid met de eigen groep waarbinnen een sterkere communicatiesamenwerking bestond dan met de vreemden. Concreet werd de samenhang in de eerste plaats gevormd in de verschillende staatjes, zoals graafschappen en prinsbisdommen, stadsrepublieken en kantons. In de standensamenleving van het Ancien Régime werd het etnisch bewustzijn vooral gedragen door de politiek bevoorrechte elites die zichzelf zagen als de vertegen-

1. L. WILS, *Naties en nationale bewegingen. De aanbreng van internationaal historisch en sociologisch onderzoek*, in: *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975. Handelingen van het Colloquium op 24.10.1992*, Gent, 1993, pp. 79-96; ook in L. WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis*, Leuven, 1994, pp. 431-449.

2. O. DANN, M. HROCH & J. KOLL (Hrsg.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, Köln, SH-Verlag, 2003, 411 pp., (Kölner Beiträge zur Nationsforschung, Band 9).

woordigers van die samenleving, en wie het te doen was om het behoud van hun geprivilegieerde positie. De staatsgodsdienst vormde vanouds een sterke factor van collectieve identiteit, die de standsgrenzen doorbrak en voor de niet-geprivilegieerden wellicht de sterkste binding vormde met de gemeenschap. Anderzijds vormde die godsdienst ook een band die over de grenzen van het eigen staatsje uitging. Hij kon dan een versterking vormen van de dynastische vereniging van vele staatsjes in overkoepelende gehelen, waarin een wijdere maar geringere samenhangigheid bestond, zoals Frankrijk, Groot-Britannië of Spanje. Daarentegen verzwakten godsdienstige tegenstellingen het overkoepelend eenheidsbesef binnen het Heilige Roomse Rijk en binnen het Zwitsers Eedgenootschap.

Ook de taal kon een etnievormende rol spelen, hoewel in rand- en menggebieden de elites vaak een andere dan de volkstaal gebruikten in het bestuur, de cultuur en de handel. In een aantal landen was een zekere taaleenheid bevorderd door het eeuwenlang samenleven in eenzelfde politiek verband. Wanneer Dann en Hroch vaststellen dat in de achttiende en negentiende eeuw de staat het centrale punt vormde van de sociaal-politieke identiteit, veelal op basis van de gehechtheid aan een dynastie, moeten we bedenken dat aan die staat meestal de dominantie van een godsdienst en van een taal verbonden was.

In de loop van de achttiende eeuw verspreidde zich, onder invloed van de Verlichting, het patriottisme. Dat was een sociaal engagement dat niet meer alleen tot doel had de verdediging van de eigen standsrechten, de zogenaamde 'vrijheden', maar het welzijn en de ontwikkeling van heel de gemeenschap. Bij de meeste geprivilegieerden bleef natuurlijk de bescherming van de eigen rechtspositie doorwegen, ook al gebruikten ze de nieuwe terminologie met beroep op het natuurrecht. Hun *Landespatritismus* was dus niet veel meer, zeker aanvankelijk, dan een inzet voor de versterking van de bestaande identiteit-op-basis-van-de-standenstaat. Ook de regeringen volgden de tijdsgedachten en gebruikten ze om de economische en intellectuele ontwikkeling in bredere bevolkingslagen te stimuleren, met centralisatie en een versterkte positie van de dynastie tegenover de overgeleverde rechtsversnippering en standsvoorrechten. Vooral onder de intellectuelen zette het patriottisme zich door, als een beweging om het eigen vaderland te hervormen en te moderniseren, met verenigingen en tijdschriften voor wetenschapsbeoefening en volksverlichting. Daarbij werd meestal duidelijk de nadruk gelegd op het 'grotere' vaderland: het Duitse, of het Zwitserse, of het Nederlandse boven elk van de afzonderlijke *Länder*, kantons en provincies. Ook een grotere rechtsgelijkheid werd nagestreefd, maar nergens werd een radicale breuk bepleit met het bestaande bestel, het Ancien Régime, voordat zo'n breuk in de Franse Revolutie totstandkwam in 1789. In de bijdrage over Nederland schrijft Niek van Sas dat de Patriottenbeweging tot 1787 gericht was op grondwettig herstel, dus zeker niet op het opruimen van de standenmaatschappij. Eenzelfde beeld krijgen we van de Zwitserse patriotten.

Patriottisme werd in vele gevallen de aanzet tot een langdurig omvormingsproces van de etnische identiteit of identiteiten in een meer gecompliceerde nationale identiteit. Deze laatste bevatte de voorstelling van de natie als een politieke zelfstandigheid, berustend op het ideaal van mensenrechten en gelijkheid, in plaats van op essentieel standenonderscheid. Bij de voorwaarden om van een natie te spreken, rekenen Dann en Hroch het besef van een gemeenschappelijke geschiedenis, dat door de wetenschappelijke belangstelling van de Verlichting werd aangescherpt, en een consensus over de politieke cultuur en over de grenzen van het vaderland. Een natie vereist volgens hen ook een ontwikkelde cultuur met een gecodificeerde schrijftaal, en een integratie van alle sociale groepen in die cultuur, tegenover de kloof die vroeger terzake bestond tussen de verschillende bevolkingsgroepen.

Het is duidelijk dat de vorming van een moderne natie een breuk met het Ancien Régime veronderstelde, en ook een langdurig proces moest zijn waarin zoveel fundamentele veranderingen niet alleen werden opgelegd aan de bevolking, maar ook door haar aanvaard. Dat duurde zoveel te langer omdat de Franse Revolutie in 1789 niet alleen allerwege bewondering opriep en radicalisering veroorzaakte bij de hervormingsgezinde patriotten, maar ook een reactie bij de bedreigde bevoorrechten en weldra bij velen die werden afgeschrikt door de ontsporingen en door de revolutionaire veroveringsoorlogen en de Franse overheersing. Na de val van Napoleon poogden de staten opnieuw door het unificeren en moderniseren van de instellingen, en het ontwikkelen van de bevolking, een natie te scheppen maar wel zo, dat die afhankelijk zou blijven van een autoritaire regering. Daar konden vele patriotten, die zich toen 'liberalen' noemden, zich niet bij neerleggen. De vestiging van een stabiele natie vroeg generaties, zelfs in het motorland Frankrijk. Daar werd pas in de jaren 1870 een parlementaire republiek gevestigd en moesten de gelovigen nog in 1892 door de paus worden aangemaand om zich daarbij, dus bij de moderne natie, aan te sluiten.

In de loop van dit transformatieproces ontstonden vele 'nationale bewegingen' die zich niet of niet helemaal konden identificeren met de bestaande staten, ook al waren ze ontstaan uit het patriottisme van die staten. Ze steunden op oudere etnische identiteiten die ze tot nationale ontwikkelden. Zo gebeurde het in Duitsland, waar de intellectuelen vasthielden aan het herstel van het oude Rijk, wat uiteindelijk in 1870 zou verwezenlijkt worden. Nochtans hadden de afzonderlijke staten, die aanzienlijk vergroot maar minder talrijk uit de napoleontische tijd gekomen waren en zich hadden verenigd in een Duitse Bond, gepoogd zichzelf als natie uit te bouwen. Inderdaad bleven verschillende patriottische en/of nationale identiteiten generaties lang naast elkaar bestaan, ook bij individuele burgers. Inwoners van een onder Napoleon verdwenen stadstaat als Ulm identificeerden zich des te meer met het Rijk, omdat ze geen historische band hadden met hun nieuwe staat Württemberg, zo leren we in dit boek.

De taal was een etnisch gegeven dat in de nieuwe verhoudingen een natievormende kracht kreeg. De bevolking ontwikkelen, unificeren en mobiliseren, zoals de Verlichting en het patriottisme voorstonden, kon immers het best door gebruik te maken van de volkstaal die vroeger dikwijls was verwaarloosd, maar die nu ook werd ontdekt als symbool van vrijheid en nationaliteit. In aanslepende nationale bewegingen kwam de taal in de loop van de negentiende eeuw meer op de voorgrond, maar ze vormde er niet de motor van, zeker niet bij de aanvang. Zo heeft Otto Dann er vroeger al op gewezen dat de Duitse eenmaking gebeurde voor het herstel van het Rijk. Duitstalige bevolkingen die in de achttiende eeuw niet meer tot het Rijk behoorden, zoals de Zwitsers en de Luxemburgers, sloten zich bij die eenmaking niet aan. De uittrede uit het Rijk was voor Zwitserland zoals voor de Noordelijke Nederlanden diplomatiek erkend in de vrede van Westfalen in 1648. Voor de Zuidelijke Nederlanden was dat toen niet gebeurd, maar Johannes Koll die in het kader van het hier besproken onderzoeksproject een fundamentele studie heeft gewijd aan ons land³, stelde vast dat het *de facto* niets meer met het Rijk te maken had. Anders dan in de Luikse Revolutie, was er geen tussenkomst van het Rijk in de Brabantse Revolutie, en in geen enkele van de betrokken partijen werd die mogelijkheid geopperd.

In het tweetalige Bohemen was, zoals elders in de Habsburgse monarchie, in de achttiende eeuw het Rijksbewustzijn bijna afgestorven. De opheffing van het Rijk en de proclamatie van een Oostenrijks keizerrijk versterkten er de vaderlandse band met die monarchie. In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw gebeurde geleidelijk een gedeeltelijke integratie van de verschillende vernieuwings- of patriottische bewegingen, tot een nationale beweging die de gelijkberechtiging van de Tsjechische taal met de heersende Duitse taal op de voorgrond schoof. Dat proces verliep mede onder impuls van de sociale en democratische stromingen sinds 1830, van het Boheemse *Landespatriotische* verzet van de elites uit beide taalgroepen tegen het Weense centralisme en van het liberale verzet tegen het absolutisme. Maar in dit boek wordt deze latere ontwikkeling niet meer uitgediept.

De enige gevalsstudie waarin de taal de centrale rol speelt, is die over de Slovaken. Die vormden binnen het koninkrijk Hongarije een taalgroep zonder eigen politiek-administratieve structuur, en dus ook zonder eigen standenvertegenwoordiging of specifiek Slovaaks *Landespatriotismus*. De Verlichtingsinvloed drukte zich bij hen uit in een versterking van het **Hongaars** standenbewustzijn tegenover de Weense politiek, en in een vergrote aandacht voor de Slovaakse volkstaal. Patriotten wilden die tot een cultureel instrument ontwikkelen, maar

3. J. KOLL, 'Die Belgische Nation'. *Patriotismus und Nationalbewusstsein in den Südlichen Niederlanden im Späten 18. Jahrhundert*, Münster-New York-München-Berlin, 2003. Besproken in *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 62, 2003, nr. 4, pp. 291-293.

stonden voor het probleem dat ze twee godsdienstig-bepaalde varianten had. De Slovaakse lutheranen steunden hun confessionele identiteit tot in de negentiende eeuw op de Tsjechische bijbelvertaling van 1579-1594 en hadden het gevoel te behoren tot de Tsjechische etnie en de traditie van de Praagse hervormer Johan Hus. De katholieken hadden geen bijbel in de volkstaal, maar wel verschillende confessionele liedboeken tegenover één luthers. Bij hen was de schrijftaal daarom veel minder eengemaakt dan bij de lutheranen, en ze verwijderde zich steeds meer van het Tsjechisch. Dat vergemakkelijkte de vorming van een afzonderlijk etnisch bewustzijn, dat echter zwak bleef omdat het geen historische traditie had die op eigen instellingen steunde. Wij weten dat heel de negentiende en de twintigste eeuw door het dilemma is blijven bestaan: waren er twee afzonderlijke talen, of één Tsjecho-Slovaaks met twee schakeringen? De recente politieke afscheiding in twee republieken bevestigde de eerste oplossing.

In Tirol, bijzonder bij de Duitstaligen die er 83% van de bevolking uitmaakten, zien we een ontwikkeling die ons doet denken aan de Brabantse Revolutie en de Boerenkrijg. Het streven van de Habsburgse regering naar een wetenschappelijke beschrijving van het gebied gaf in Tirol een aanzet tot patriottische bewustwording zoals in de Zuidelijke Nederlanden onder meer gebeurde door de activiteiten van de Theresiaanse Academie. Maar de mobilisering van de bevolking gebeurde vooral vanuit een godsdienstig gewortelde weerstand tegen de Verlichting en de centraliserende modernisering. De Kerk en de standsvertegenwoordigers namen de leiding van het verzet tegen de hervormingen van Maria-Theresia en van Jozef II, die de kerkelijke inrichting en het zelfbestuur aantastten en de militaire dienst betroffen. Er werd trouwens naar de Brabantse Revolutie verwezen, en Jozef II moest een aantal hervormingen herroepen. Zoals in de Zuidelijke Nederlanden deed het verzet een beroep op de vaderlandsliefde, op de grondwet, op de historische eigen rechten van het graafschap, dat alleen maar door een persoonlijke unie met de overige Habsburgse bezittingen verbonden zou zijn. In 1796 werd, onder leiding van de geestelijkheid maar in eenklank met de monarchie, de oorlog tegen de Franse republiek als een echte contrarevolutionaire strijd gevoerd. De standen wijdden toen het graafschap toe aan het Heilig Hart. Nadat Napoleon een afstand van Tirol aan Beieren had opgelegd in 1805, kwam het in 1809 tot een opstand tegen de verlichte hervormingen en de legerdienst die dat land oplegde. Die opstand werd met Franse steun verpletterd.

De auteur van de bijdrage over Duits-Tirol, Laurence Cole van de University of East Anglia, beklemtoont in haar besluit dat in het verleden te éézijdig de vooruitstrevende krachten als de motor van de patriottische en nationale bewegingen werden gezien, terwijl de nauwe verbinding tussen godsdienst en nationaal bewustzijn werd verwaarloosd tot aan het verschijnen, in Cambridge in 1997, van *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism* van Adrian Hastings.

Haspinger 1809. Schilderij van Albin Egger-Lienz (1868-1926).

Johann Simon (Joachim) Haspinger (1776-1858) was een Tiroler priester en vanaf 1796 ook militair actief in de Tirolse strijd tegen de Franse Republiek. In 1809 leidde hij mede de opstand tegen Beieren, waarbij Tirol vanaf 1805 was ingelijfd geworden.

Uit: J.W. Mannhardt (sam.), *Südtirol. Ein Kampf um deutsche Volkheit*, Jena, 1928, pp. 56-57. (ADV N, VB5660)

Ook Miroslav Hroch, de prestigieuze specialist van de geschiedenis der nationale bewegingen, gaat op dit punt verder dan hij had kunnen doen ten tijde van het communistisch bewind in Praag, onder meer in zijn *Social Preconditions of National Revival in Europe* uit 1985. Daar had hij al gesteld dat tussen 1827 en 1848 de geestelijkheid tussen de 48% en de 29% leverde van de intekenaars op Tsjechische patriottische tijdschriften. Maar in zijn conclusies kon hij daar nooit de nadruk leggen op de grote rol van de Kerk, zomin als op de rol van de adel. Nu noemt hij intengendeel het 'barokpatriottisme' van de Katholieke Kerk, in haar verzet tegen de regeringspolitiek, als één van de elementen waaruit de Tsjechische nationale beweging is ontstaan. De grenzen van het koninkrijk Bohemen vielen ongeveer samen met die van het aartsbisdom Praag, zodat de zelfbewuste katholieke hiërarchie een belangrijke drager bleef van de idee van een zelfstandige Boheemse staat, ook nadat de Boheemse instellingen waren uitgehold door de Weense hervormingen.

Onder de vier bijdragen die aan de Tsjechische problematiek zijn gewijd, handelt er één, van Anna Skybová, uitsluitend over het aandeel van de Katholieke Kerk. Daar wordt uitdrukkelijk gesteld dat de kerkelijke afweer tegen de moderniserende centralisatie van groter belang was voor de ontwikkeling van het Boheemse landpatriottisme, dan de wetenschap van de Verlichting die de historische rechten van het land in het licht stelde. Ze behandelt vooral het optreden van de Praagse aartsbisschop Chlumcansky (1815-1830), die een kring van intellectuelen patroneerde die evolueerden van het Boheemse landpatriottisme naar de opvatting van een Tsjechische taal- of volksnatie. In haar besluit veralgemeent ze zelfs over de periode na het uitroepen van het Oostenrijkse keizerrijk in 1804: *"In het koninkrijk Bohemen was het ongetwijfeld de katholieke kerk met haar organisatie, haar hiërarchie en de lagere geestelijkheid, die de Tsjechische bevolking hielp om zelfbewust te worden en zich als natie te constitueren."*

Wij kunnen besluiten dat dit boek bijzonder veel vergelijkingsmateriaal bevat, waardoor de ontwikkeling in de Zuidelijke Nederlanden en in het koninkrijk België wordt verhelderd. Tegenover de vroegere negatieve kijk op de Brabantse Revolutie heeft Geert Van den Bossche in 2001 een eerherstel gebracht aan de Statisten, die de continuïteit verzekerden van de Belgische traditie, met hun idee van een eeuwenoude natie belichaamd in haar constitutie. Zij hebben bovendien de notie van het politiek gezag losgemaakt van de persoon van de vorst, en daarmee de weg geopend voor de volkssoevereiniteit.⁴ Wij weten nu dat dit geen uitzonderingsgeval was: heel Europa door werd de aanzet tot de grote transformatie, die van de protonationale samenlevingen van het Ancien Régime in moderne naties, niet alleen gegeven door de Verlichting maar ook of méér nog door de traditionalistische reactie daartegen.

4. G. VAN DEN BOSSCHE, *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution. The intellectual justifications of Revolution in Brabant (1787-1790)*, Brussel, 2001.

Dat de Vlaamse beweging is ontstaan uit de moderne Belgische natievorming was een normaal proces (of moet ik zeggen: het normale proces?) ook elders in Europa. Zo is de Tsjechische nationale beweging gegroeid uit het Boheemse landpatriottisme, en is daar in de negentiende eeuw mee verbonden gebleven.

Als laatste punt wil ik een andere gelijkenis aanstippen. Skybová vermeldt dat aartsbisschop Chlumcansky, die van zijn 65 tot zijn 80 jaar de zetel van Praag bezette, alleen al door zijn hoge leeftijd de continuïteit belichaamde inzake het Boheemse patriottisme. Daardoor kon hij mee de basis leggen van de Tsjechische taalbeweging. – Maar een halve eeuw later zal het gerontocratisch karakter van de Kerk allicht een remmende invloed gehad hebben op de verdere ontwikkeling van het Tsjechische nationalisme, aangezien de bisschoppen telkens één of twee generaties achterop waren, vergeleken bij hun priesters en seminaristen, die 25 of 50 jaar jonger waren. Zo ging het ook in Vlaanderen. In 1910 klaagde Leo Van Puyvelde over de 78-jarige bisschop van Gent, Antoine Stillemans die het Davidsfonds had helpen stichten, dat hij de Vlaamse beweging nog bleef zien zoals in zijn jonge tijd: een liefhebber aan de ‘schone moedertaal’ met ‘letterkundige oefeningen’.⁵

5. L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging, dl. I: Geschiedenis van het Davidsfonds tot 1914*, Leuven, 1977, pp. 222-225.